

ORHUN ANITLARINDA SIFATLAR, SIFAT TAMLAMALARI VE BUNLARA İLİŞKİN BAZI AÇIKLAMALAR

Osman Kemal KAYRA

Türklerin ilk yazılı ürünleri kabul edilen anıtlar üzerinde şimdiye kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Metinler hakkındaki çalışmalar başlangıçta genelde doğru metin tespiti konusunda olmuş, giderek faaliyetler ses ve yapı hatta özel şekiller üzerinde yoğunlaşmıştır.

20. yy başlarında belki ilk fonetik çalışma *Karl Foy* tarafından Orhun Türkçesinin kök hecesindeki “a, e” ve “i” ünlüleri üzerinde yapılmıştır. 1949'da *Ahmed Cevad Emre* Orhun Türkçesinin kısa bir fonolojisini yayımladı.

1957'de *Osman Nedim Tuna* “Köktürk yazıtlarında ölüm kavramı ile ilgili kelimeler ve “kergek bol-“ deyiminin izahını yaptı. (Bilimsel Bildiriler TDK yay. 179 s. 131-148). 1970'de *Muharrem Ergin* “Orhun Abideleri” adıyla metnin bugünkü Türkçesini ve kısa sözlüğünü yayımladı.¹

Artık Göktürk yazıtları enine boyuna incelenme safhasına gelmiş, morfolojik ve fonetik özellikleri hemen hemen açıklanmış, kelime çeşitleri üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Zarfları, bağlama edatları üzerinde çalışılmış (1956'da *Ahmet Temir*'in çalışması) ve bu metinler bütünüyle her yönden belirlenmeye yaklaşmıştır. Ama biz yine de geniş çapta tek yönlü bir açıklamasını yapmak ihtiyacı duyduğumuz sıfatları incelemeyi uygun bulduk.

Genelde kısa cümlelerle kesin hükümler bildiren yazıtlarda geniş bir sıfat yelpazesi ile karşı karşıya kalıyoruz.

¹ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988.

A. NİTELEME SIFATLARI

Niteleme sıfatlarını ortak isimlerle, partisiplerle ve iyelikli isimlerle yapılmış olmak üzere üç şekilde belirtmek yerinde olacaktır.

1. Ortak İsimlerle Yapılan Sıfat Tamlamaları

süçig sab(ın) KG-5 . 3, *süçig sab(ınga)* KG-6 . 3 “tatlı söz”

ırak bodun(ug) KG-5 . 4 “uzak milleti”

anyıg bilig KG-6 . 1 “iyi, bilge kişi”

bengü il KG-8 . 4 “ebedi yurt”

anyıg kişi KG-7 . 3 “kötü kişi”

yablak ağı KG-7 . 4 “kötü ipek”

edgü ağı KG-7 . 4 “iyi ipek”

yımşak ağı KG-5 . 4 “yumuşak ipek”

az bodun KG-10 . 2, KD-29 . 4 “az millet”

yok çıgany bodun KG-10 . 2 “yok yoksul millet”

bengü taş KG-11 . 2, 11 . 5, 12 . 5, 13 . 3 “ebedi taş”

adınçig bark KG-12 . 2 “bambaşka türbe”

adınçig bediz KG-12 . 3 “bambaşka tezyinat, işleme, resim”

kök tengri KD-1 . 1, BD-2 . 6 “mavi gök”

yagız yir KD-1 . 1, BD-2 . 6 “kara toprak”

alp kagan KD-3 . 2, BD-4 . 5 “kahraman kağan”

yablak kagan KD-5 . 4, BD-6 . 3 “kötü kağan”

beglik urı ogul KD-7 . 2, 24 . 3, BD-20 . 3 “beyliğe lâyık temiz oğul”

isilik kız ogul KD-7 . 3, 24 . 4, BD-20 . 3 “hanımlığa lâyık kız evlât”

kara kamag bodun KD-9 . 3, BD-8 . 5 “avam, halk”

kaganlıg bodun KD-9 . 3, BD-9 . 1 “kağanlı millet”

illig bodun KD-9 . 1, 2 “vatanı, toprağı olan millet”

yaşıl ögüz KD-17 . 2, BD-15 . 2 “yeşil ırmak” (özel isim)

ıduk ötüken yış KD-23 . 5, BD-19 . 7 “kutsal Ötüken ormanı”

neng yulsıg bodun KD-26 . 2, BD-21 . 4 “varlıklı zengin millet”

içre aşsız//taşra tonsuz//yabız yablak bodun KD-26 . 3, BD-21 . 5, 6 “içerde aşsız, dışarda giyeceksiz, hali perişan millet”

ulug sü KD-28 . 5 “büyük ordu”

yalıng bodun KD-29 . 3, BD-23 . 7 “çıplak millet, fakir millet”

çıgany bodun KD 29 . 3, 4, BD-23 . 8, 9 “fakir millet”

ıgar illig KD-29 . 5 “değerli il(li)”

ıgar kaganlıg KD-29 . 5 “değerli kağan(lı)”

boz at KD-32 . 5, 33 . 1, 37 . 4 “boz at”

kedimlig// torug at KD- 33 . 3 “kuşanmış doru at”

süngüg batımı kar KD-35 . 2, BD-26 . 9 “süngü batımı kadar olan kar”

ak adgır KD-35 . 5, 36 . 3 “ak aygır”

yablak kişi KD-39 . 4 “kötü kişi”

- ak at* KD- 40 . 3 “ak at, beyaz at”
alp er KD-40 . 1 “kahraman kişi, yiğit”
kara köl KK-2 . 4 “kara gül”(özel ad)
ıgar oğlan KGD-3 “değerli evlât”
türk bilge kagan KB-2, BD-1, TK-4 . 1, 6 . 3, 8 . 1 “Türk olan bilge kağan”
ıduk yir sub BD-10 . 1, TB-3 . 2, “kutsal yer, su”
altun yiş BD-27 . 5, TK-7 . 2, 8 . 4, 11 . 2, TD-3 . 1, TB-2 . 2 “Altın Orman” (özel ad)
edgü sab(ı) ötüğ(ü) BD-39 . 3, “iyi söz(ü) rica(sı)”
kiçig atlıg BD-41 . 5 “küçük unvan(lı)”
tünli künli// yiti ödüş(ke) BGD-2 “gece ve gündüz yedi vakit”
tabgaç atlıg sü BG-1 “Çin süvari ordusu; atlı ordu”
ulug oğlum BG-9 . 1 “büyük oğlum”
edgü/özlük at BG-12 . 2, 3 “iyi, cins at”
agar taş BG-15 . 4 “ağır taş”
yogun ı (g) BG-15 . 4 “sık ağaçlar(ı), yoğun ormanlar(ı)”
semiz buka TB-6 . 1 “besli, temiz boğa”
toruk buka TB-6 . 2 “zayıf boğa”
bilge tonyokuk TB-6 . 5, TK-7 . 3, 10 . 4, TB-2 . 2, TG-3 . 3, TD- 8 . 2, 3, TK-1 . 2, 3.1
 “Bilge Tonyukuk”
temir kapıg TG-2 . 3 “Demir Kapı” (özel ad)
sarıg altın TG-4 . 1 “sarı altın”
ürüng kümüş TG-4 . 1 “sarı altın”
egri tebi TG-4 . 2 “eğri deve”
türk böğü kagan TG-6 . 3 “Türk olan Böğü Kağan”
kızıl kan(ım) TD-2 . 1 “kırmızı kan(ım)”
kara ten(im) TD-2 . 2 “kara ten(im), yanmış, kızarmış vücut(um)”
uzun yelme TD-2 . 3 “uzun keşif kolu”
yaraglıg yağı TD-4 . 2 “silahlı düşman”

2. Partisiplerle Yapılan Sıfat Tamlamaları

- tengride bolmuş türk bilge kagan* KG-1 . 1 “gökte olmuş Türk Bilge Kağan”.² Veya
 “Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kagan” T. Tekin burada iki niteleme grubu olduğunu
 belirtiyor. tengri teg tengride bolmuş “Tanrı gibi, Tanrıca, ilâhî” şeklinde yorumlar.³
il tutsık yir KG-4 . 4 “il tutacak yer, vatan edinilecek yer”
bilig bilmez kişi KG-7 . 5 “bilgi bilmez kişi, cahil”
igidmiş kagan(ıngın) KG-9 . 2 “beslemiş olan kağan(ının)”
bödge körügme begler KG-11 . 3 “bu zamana itaat eden beyler”
bu bitig bitigme atısı yollig tigin KG-13 . 5 “bu yazıyı yazan yeğeni Yollug Tigin”
illedük il KD-6 . 4, BD-7 . 1 “il yapılan vatan”

² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 1.

³ Talât Tekin, *a.g.e.*, s. 3.

- kaganladuk kagan* KD-7 . 2, BD-7 . 2 “kağan yaptığı kağan(ını)”
- ilsiremiş// kaganstramış bodun* KD-13 . 3, BD-11 . 5, 6 “ilsizleşmiş, kağansızlaşmış millet”
- kündegmiş// kuladmış bodun* KD-13 . 4, BD-11 . 6 “cariye olmuş, kul olmuş millet”
- eçümüz apamız tutmuş yir sub* KD-19 . 4, BD-16 . 7 “ecdadımın tutmuş olduğu yer, su”
- ança kazanmış// itmiş ilimiz törümüz* KD-22 . 1, BD-18 . 6 “öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz (devletimiz)”
- igidmiş// bilgi kagan* KD-23 . 1, BD- 19 . 3 “beslemiş olan bilge kağan, (yetiştirdiğin bilgili kağan)”
- barduk yir* KD-24 . 2, BD-20 . 1 “vardığın yer”
- kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri* KD-25 . 3, BD-20 . 7, 21 . 1, 2 “babam kağan ile annem hatunu yükseltmiş (olan) Tanrı”
- il birigme tengri* KD-25 . 3 “vatan bağışlayan tanrı”
- kangımız eçimiz kazanmış bodun* KD-26 . 5, BD-22 . 1, 2 “babamızın, dedemizin kazandığı millet”
- yir sayu barmış bodun* KD-27 . 6, 28 . 1, 2; BD-22 . 7, 8 “muhtelif yerlere dağılmış olan millet”
- ölteçi bodun* KD-29 . 2; BD-23 . 6 “ölecek hale gelmiş millet”
- körür köz(üm)* KK-10 . 4 “gören göz(üm)”
- bilir bilig(im)* KK-10 . 4 “bilir aklım (şuurum)”
- bark itgüçi// bediz yaratıgma// bitig taş itgüçi// tabgaç kagan çıkanı çang seng ün kelti* KK-13 . 4, 5 “türbe ustası, bezekçi, nakışçı ve yazıt taşı yazanı (kazıyanı) Çin hakanının yeğeni Çang geldi.”
- tört bin yulkısın ayıgma taygut* KGB-2 “dört bin atını idare eden Taygut”
- tengri gibi tengri yaratmış türk bilge kagan* BD-1 . 1 “Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağan”⁴ veya “Tanrı gibi Tanrı (hükümdar) yapmış Türk Bilge Kağan”⁵
- ölteçiçe sakınıgma türk begler* BD-2 . 1 “ölecek gibi düşünen Türk beyleri”
- sebinip tongtamış köz (i)* BD-2 . 2 “sevinip yere dikilmiş gözü”
- türk törüsün içgünmüş bodun* BD-11 . 7, 12 . 1 “Türk töresini terk etmiş millet”
- ermiş barmış//edgü il* BD-19 . 4 “hür ve müstakil iyi il”
- bungsuz//erür barur erkli yağı* BD-29 . 2 “Bağımsız hareket eden düşman”
- oza yanya keligme sü(sin)* BD-31 . 1, 2 “(saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordu(sunu)”
- ödsig//ötülüg//küç igidmiş//alp kagan* BD-34 . 6, 35 . 1 “seçkin, muhteşem, güç beslemiş, kahraman kağan”
- yiti yüz kişig uduzugma ulugı* TB-4 . 3, 4 “yedi yüz kişiyi sevk eden büyüğü”
- tınsı oğlu aytıgma/ bengilig ek tag(ıg)* TB-9 . 2, 3 “Tinsioğlu denilen mukaddes Ek Dağı”
- tinsioğlı tınsı oğlu aytıgma tag* TG-2 . 4, 3 . 1, 2 “Tinsioğlu Tınsı Oğlu denilen dağ”
- yanıgma yağı* TD-3 . 2 “geri dönen düşman”

3. İyelikli İsimlerle Yapılan Sıfat Tamlamaları

- kangım iltiriş kagan* KD-11 . 3; BD-10 .3 “Babam İltiriş Kağan”
- ögüm ilbilge katun* KD-11 . 3; BD-10 .3 “Annem İlbilge Hatun”

⁴ Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 16.

⁵ Talât Tekin, *a.g.e.*, s. 37.

kangım kağan KD-11 . 5, 12 . 3, 14 . 6, 15 . 5, 16 . 2, 25 . 2, 3, 30 . 5, 30 . 5; BD-13 . 4, 13 . 6, 20 . 7; BG-10 . 3, 14 . 5; BB-6 “Babam (olan) kağan”
eçim kağan KD-16 . 3, 17 . 1, 24 . 5, 31 . 3; KK-3 . 4; BD-14 . 2, 14, 5, 15 . 2 “amcam (olan) kağan”
ögüm katun KD-25 . 3, 31 . 1, 2; BD-21 . 1 “annem (olan) kadın, han karısı”
inim kül tigin KD-26 . 4, 27 . 3, 30 . 3, 30 . 5, 31 . 2; KK-10 . 3; KB-1 . 3; BD-21 . 6 “küçük kardeşim Kül Tigin”

B. BELİRTME SIFATLARI

1. İşaret Sıfatları

a. “bu” ile yapılan sıfat tamlamaları

bu öd(ke) KG-1 . 2 “bu zaman(da)”
bu sab(ım). KG-2 . 2, 10 “bu söz(üm)”
bu yir(de) KG-4 . 5 “bu yer(de)”
bu bitig KG-13 . 4 “bu yazı”
bu tam(ka) KGD-2 . 3 “bu duvar(a)”
bu taş(ka) KGD-2 “bu taş(a)”
bu sü(g) T1K-8 . 1 “bu asker(i)”
bu türk bodun TD-4 . 1, 2 “bu Türk milleti”

b. “ol” ile yapılan sıfat tamlamaları

ol yir(gerü) KG-8 . 1 “o yere”
ol yir(te) T2G-3 . 2 “o yer(de)”
ol törü(de) KD-16 . 3; BD-14 . 2 “o töre(de), kanun(da)”
ol öd(ke) KD-21 . 5; BD-18 . 4 “o zaman(da)”
ol sü(g) KD-31 . 3, 34 . 2; KK-8 . 2; BD-25 . 4 “o asker(i), o ordu(yu)”
ol at KD-32 . 6, 33 . 2, 33 . 3; KK-4 . 2 “o at”
ol yıl(ka) KD-36 . 5; BD-27 . 5 “o yıl(da)”
ol bodun KD-38 . 5 “o millet”
ol süngüş(de) KK-2 . 1 “o savaş(ta)”
ol tengri BD-21 . 3 “o Tanrı”
ol yıldı(g) BD-38 . 2 “o at sürüsü(nü)”
ol sab(ıg) (ın) T1G-5 . 2; T1D-5 . 3; T1K-6 . 4, 9 . 3, 9 . 4 “o sözü”
ol// üç kağan TD-3 . 2 “o üç kağan”
ol yol(un) T1D-7 . 3 “o yol(la)”
ol sub T1K-3 . 2 “o su”

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

b. Tek Sayı İsmi İle Yapılan Sıfat Tamlamaları

Bu bölümde en dikkati çeken husus sayı isimleri ile yapılan sıfat tamlaması formulu boy ve kabile isimleridir. Bunlar genelde üç, dokuz, on, otuz sayı isimleriyle yapılmıştır. Tokuz oguz, on ok bodun, otuz tatar, üç kurıkan vb.

“ok” un on ok'ta olduğu gibi eski zamanlarda boy anlamına geldiğini biliyoruz. Bu isimlerdeki “ok” kelimesinin de boy manasında olduğu muhakkaktır. Buna göre “üç ok” “üç boy” demektir.⁶

“töles” (tölis, tölös, Çin. T'ie-lo, t'ieh-le) ler Çin kaynaklarında eski Hun boylarından olarak zikredilen ve bütün Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk kütellerinin bütünüdür. Sui-shu (Çin-Sui Hanedanının 581-618 Yıllığı) 50 kadar kabile sayılmakta ve şöyle sıralanmaktadır: 1'i Baykal Gölü'nün kuzeyinde, 5'i Tola Irmağı kuzeyinde, 5'i Tanrı Dağları kuzey eteğinde, 9'u Altayların güneybatısında, 4'ü Kang (Semerkant havalisi) Krallığının kuzeyinde, 10'u Seyhun boyunda, 4'ü Hazarın doğusu ve batısında, 6'sı Fu-lin (Bizans)'in doğusunda.

Göktürk hakanlığı zamanında orta ve doğu Asyada gruplaşan Tölesler ile diğer ilgili bölgelerdeki topluluklar şunlardır:

Tarduş (Çince Sie Yent-t'o, Hsie/ Sir Yent-t'o Tarduş) lar Töles kabilelerinden bir grup (Herhalde Tarduş: Hakan Tardunun ünvanı ile anılanlar: Batı Göktürkleri=On-oklar) Altayların batısında oturmakta olup Töleslerin en zengin ve kuvvetlileri olarak gösterilir.

On-oklar (ihtimal “Tarduş” diye adlandırılan Töles grubu) Altaylardan Seyhun (Sir-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görünüyorlar. Çu ırmağı; Isık Göle göre 5'i doğuda To-lu (sol kanat) 5'i batıda Nu-şi-pi (sağ kanat) adı ile 10 kabileden kurulu olup Batı Göktürkleri diye anılmışlardır.

Ki-kat, Tatabı, Dokuz-Tatar, Otuz Tatar gibi Moğol soyundan kabileler doğu bölgesinde kurulan ve Onon nehirleri havalisinde bulunuyorlardı”.⁷

otuz tatar KD-1 . 4, 5, 4 . 3; KD-14 . 5; BD-5 . 3, 12 . 6 “Otuz Tatar kavmi”

tokuz oguz KG-2 . 1; KD-14 . 4; KK-4 . 3, BD-3 . 1; 12 . 5; 29 . 6; T1G-2 . 2 “Dokuz Oğuz kavmi”

tokuz tatar BD-34 . 2 “Dokuz Tatarlar”

on ok (bodun) BD-16 . 5; T1K-6 . 2 “On Ok milleti”

on ok (süsi) (n) T1K-9 . 2; TB-8 . 3 “On Ok askeri”

on ok (begleri) T2B-7 . 3 “On Ok beyleri”

üç oguz BD-32 . 3 “Üç Oğuzlar”

altı çub sogdak KD-31 . 4; BD-8 . 1 “Altı Çub Soğdaklar”

üç kurikan KD-4 . 3; BD-5 . 3 “Üç Kurikan kavmi”

altı sir BD-1 . 2 “Altı Sir kavmi”

iki ediz BD-1 . 2 “İki Ediz kavmi”

tokuz ersin(ke) KG-3 . 4 “Dokuz Ersin (bölgesine kadar)”

⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul, 1980. s. 207.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 90-91.

- biş balık* BD-28 . 4 “Beş Balık şehri”
elig yıl KD-8 . 2; BD- 7 . 6 “elli yıl”
yitmiş er KD-12 . 2 “yetmiş er, asker”
tört bulung KD-2 . 1; 29 . 5, 6; BD-2 . 4; 3 . 3; 3 . 4; “dört yön, dört bir taraf”
yiti yaş KD-30 . 6 “yedi yaş”
sekiz yaş BD-14 . 1, 2 “sekiz yaş”
yigirmi yaş BD-25 . 5 “yirmi yaş”
otuz yaş BD-28 . 4 “otuz yaş”
elig yaş BG-7 . 3 “elli yaş”
bir er KD-36 . 2; KK- 5 . 5 “bir er”
iki er KD-36 . 2; KK-2 . 2; 8 . 1 “iki er”
altı er KK-5 . 2 “altı er”
tokuz er KK-6 . 1 “dokuz er”
on er KK-7 . 4 “on er”
bir yıl KK-4 . 4; BD-30 . 2 “bir yıl”
tört yol(ı) BD-30 . 2 “dört kere”
biş yol(ı) KK-4 . 4 “beş kere”
altı yol(ı) BD-28 . 4 “altı kere”
bir at T1D-7 . 2, 3 “bir at”
iki şad KK-11 . 3; BD-21 . 6 “iki şad”
yigirmi kün KGD-2 . 1 “yirmi gün”
yigirmi süngüş BD-13 . 1 “yirmi savaş”
iki/uluğ süngüş BD-34 . 2 “iki büyük savaş”
on tün TK-2 . 2 “on gece”
üç körüg kişi TK-9 . 1 “üç casus”

c. Kelime Grubu Şeklinde Bulunan Sayı Sıfatları İle Yapılan Sıfat Tamlamaları

- üç tümen sü* BG-8 . 3 “üç tümen asker, otuz bin asker”
tört tümen sü BG-8 . 2 “dört tümen asker, kırk bin asker”
biş tümen sü KD-31 . 5; BD-25 . 3 “beş tümen asker, elli bin asker”
sekiz tümen sü BD-26 . 2 “sekiz tümen asker, seksen bin asker”

Burada “tümen” kelimesi üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Tümen: Toh. tmam, kuç, tumane, tmane, tumane; Yeni Fars. tuman on bin.⁸

Eski Türkçede ve Batı Türkçesinin ilk devirlerinde kullanılan fakat sonradan yerini kelime grubu şeklindeki bir sayı ismine bırakan tümen “on bin” (Eski

⁸ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın) Ankara, 1988, s. 303.

Anadolu Türkçesinde *tümen koyun* “on bin koyun” gibi misallerde bu sıfat vardır, kelimesini de ekleyebiliriz.⁹

“Eski Türk ordusunda en büyük askerî birlik on bin kişilik kuvvet idi. Bu birliğe Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlarda “tümen” adı veriliyordu. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar (binbaşı, yüzbaşı, onbaşı) tayin edilmişti.¹⁰

Dede Korkut Kitabında; *Ağayıldan tümen koyun virgil bu oğlana.*¹¹ “Koyun ağılından bu oğlana on bin koyun ver.”

Bugünkü Türk ordu teşkilâtında da tümen on bin kişilik birimdir. Fakat ifadelerde bir tümen asker şekli hiç kullanılmaz. “İki tümen doğuya sevk edildi.” dendiğinde bu iki askerî birim olarak anlaşılır.

Aslında da tümen 10.000 kişilik birim demektir.

Göktürk yazıtlarında ise tümen sonrası “sü” kelimesi geçer “biş tümen sü” beş x on bin asker= 50.000 kişilik bir grup olarak anlaşılabilir. Ya da beş tümenlik ordu, beş ayrı grup şeklinde yorumlanabilir.

Ama biz burada İ. Kafesoğlu’nun tespitlerine dayanarak tümeni özel askerî birim sayısı olarak almak zorundayız. Nitekim Bilge Kağan anıtı Güney yüzü 38. 4 de *bir tümen artuki yiti bing süg* yani “onyedi bin askeri” geçer ki, burada tümen kesinlikle on bin kişilik askerî birimdir.

Fakat tümenin “on bin”lik sayı birimi olarak kullanılışı pratikliği yüzünden askerî birim dışında da görülmektedir. Kül Tigin anıtında *bir tümen agı altın kümüş* KK-12 . 3 “on binlik hazine altın gümüş” olarak geçer.

bir otuz yaş KD-32 . 4 “yirmi bir yaş”
altı otuz yaş KD-34 . 7 “yirmi altı yaş”
yiti otuz yaş KK-1 . 3 “yirmi yedi yaş”
yiti yigirmi er KD-11 . 5 “on yedi er”
otuz artuki bir yaş BD-28 . 9; 29 . 1 “otuz bir yaş”
otuz artuki üç yaş BD-34 . 6 “otuz üç yaş”
otuz artuki dört yaş BD-38 . 4 “otuz dört yaş”
otuz artuki sekiz yaş BG-2 . 2 “otuz sekiz yaş”
otuz artuki tokuz yaş BG-2 . 4 “otuz dokuz yaş”
tokuz yigirmi yıl BG-9 . 3 “on dokuz yıl”

⁹ Muharrem Ergin *a.g.e.*, s. 250.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 270.

¹¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 1964, s. 6.

- kırk artukı yiti yaş* KD-4 . 5 “kırk yedi yaş”
kırk artukı yiti yol(ı) KD-15 . 1, 2; BD-13 . 1 “kırk yedi kez”
üç otuz balık T1D-2 . 2 “yirmi üç şehir”
yiti yüz er KD-13 . 1, 2; BD-11.4, 5 “yedi yüz er”
biş yüz eren BG-11 . 1 “beş yüz er”
dört bin yılka KGB-2 . 1 “dört bin at”

Yine dikkat çeken bir husus ayın birim olarak alınıp üzerine sayı eklenerek elde edilen sıfat tamlamalarıdır. Türkler eskiden zaman kavramını yıllar, aylar ve daha küçük birimlere kadar hesaplamışlardır.

“Eski Türklerde zamanın hesaplanması işi de tabiatıyla bozkır kültürünün izlerini taşımakta idi. Eski Türk takvimi her biri bir hayvan adıyla anılan “on iki yıllık” devre esasına dayanıyordu. Yılların adları şöyle idi: 1. yıl sıçkan (fare), 2. ud (sığır, öküz), 3. pars, 4. tabışkan (tavşan), 5. lu (ejder), 6. yılan, 7. yunt (at), 8. koy (koyun), 9. biçin (maymun), 10. takagu (tavuk), 11. it, 12. tonguz (domuz). Bir yılda on iki ay vardı. Aylar birinç, ikinç, üçünç ay ve benzeri diye adlandırılıyordu.”¹²

“12lik devre burada yıl, ay ve günler gösterilmektedir. Devre yalnız 12 yılı ihtiva etmektedir ve gündelik pratik hayatta kullanılmağa mahsustur. Bu şekil bilhassa Uygur hukuk vesikalarında görülür.

Takagi yıl törtünç ay sekiz yangıga (T. II D. 373)

“Tavuk yıl dördüncü ay sekiz yeniye”

.....
Kuy şipkanlıg takagu yıl bişinç ay biş yigirmige (T. I M)

“Şipkanlı tavuk yıl beşinci ay on beşe”

Adrug şim şipkanlıg bars yıl yitiñç ayda

“Seçilmiş (ayrılmış) jen şipkanlı kaplan yıl yedinci ayda”.¹³

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi aylar sıra sayı sıfatları şeklinde adlandırılmaktadırlar. Muhtemelen aynı gün sayısına (30) tekabül etmektedir. Bu yüzden metnimizdeki örneği otuz gün esasından hareketle otuz dört gün olarak ele alacağız.

ay artukı dört kün BGB-3 . 1 “otuz dört gün”

¹² İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 329.

¹³ Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler, I*, Yayına Hazırlayan: O. Fikri Sertkaya, Ankara, 1987.

ç. Sıra Sayı Sıfatları

- yitinç er* KK-5 . 3 “yedinci er”
tokuzunç ay KKD-2 . 1 “dokuzuncu ay”
yitinç ay KKD-3 . 1 “yedinci ay”
ilki sü BD-32 . 1 “birinci ordu, ilk ordu”
ikin sü BD-32 . 2 “ikinci ordu”

Şüphesiz yukarıdaki *ilki* ve *ikin* kelimelerini ordu teşkilâtındaki birinci ordu, ikinci ordu şeklinde teşkilât bazında düşünmemek lâzımdır. Burada metinden açıkça anlaşıldığı gibi “ilk ordu dışarı çıkmıştı, ikinci ordu merkezde idi.” Şeklinde olduğundan sevk edilen ordu birimi, sayısı, bölümü, kısmı diye anlamak gerekir.

- onunç ay* BG-10 . 3 “onuncu ay”
bişinç ay BG-10 . 4 “beşinci ay”
ikinti kün T2B-4 . 4 “ikinci gün”

3. Soru Sıfatları

- ne kagan(ka)* KD-9 . 4; BD-9 . 2 “hangi kağan(a)”
neng yir(deki) // kaganlıg bodun(ka) T2D-6 . 3, 4 “ne (hangi) yer(deki) kağanlı millet(te)”
ne bung(t) T2D-7 . 1 “ne sıkıntı(sı)”

4. Belirsizlik Sıfatları

- bunça bodun* KG-2 . 5, 6; KD-4 . 4; BD-5 . 4; BG-12 . 1, 2 “bunca millet, bu kadar millet”
bunça yir(ke) KG-4 . 2 “bunca yer(e)”
yüz artukı ok(un) KD-33 . 4 “yüzden fazla ok(u)”
azkınyer er KD-34 . 6 “azıcık asker”
bir kişi KG-6 . 2 “bir kişi”

Buradaki bir sayı ismi “bir” olarak düşünülmemeli, çünkü metinde *bir kişi* *yangılsar oğuşı bodunu bişükinge tegi kıdmarz ermiş* KG-6. 1, 3 “Bir insan yanılrsa kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış” şeklindedir ki buradan da anlaşılacağı gibi “bir” burada “herhangi bir insan” olarak anlaşılmaktadır.

- öküş türk bodun* KG-6 . 4 “birçok Türk milleti, milletin çoğu”
bunça iş(ig) küç(üg) KD-10 . 3; BD-9 . 5 “bunca iş (i), güc(ü)”
bunça törü(g) KD-30 . 5 “bunca töre(yi)”
az er KD-40 . 2 “az er, az asker”
bunça bedizci KKD-5 . 1 “bunca asker, bu kadar insan”
bunça bitig bitigme kültigin atısı yollug tigin KGD-1 . 2 “bunca yazıyı yazan Kültiginin yeğeni Yollug Tigin”
bunça/agar törü BD-2 . 4 “bu kadar muteber kanun”
iki üç kişi (ligü) KD-41 . 3 “iki üç kişi(yle)”
antag külüg kagan KD-4 . 5 “onca ünlü kağan, böylesine ünlü kağan”
bunça (amıtı) begler BG-14 . 5 “bunca şimdiki beyler”

bunça bark (ıg) bediz (ig) BGB-2 “bunca türbe(yi), resim(i)”

eligçe er TB-7 . 1 “elli kadar er”

ol ok tün TB-7 . 2 “o, aynı gece”

azkinya türk bodun TG-2 . 5 “azıcık Türk milleti”

iki üç bin sü(müz) TG-7 . 3 “iki üç bin asker(imiz)”

sıngar sü BD-32 . 4 “yarı ordu, ordunun yarısı”

C. -gı EKİYLE YAPILMIŞ İSİMLERDEN KURULU SIFAT TAMLAMALARI

tabgaçgı begler KG-7 . 4; BD-7 . 4, 5 “.....”

tabgaçgı begler tabgaç atın tutuban tabgaç kaganka körmüş bu ibareyi T. Tekin ve M. Ergin değişik yorumlamışlardır. M. Ergin “Çinli beyler Çin adını tutarak Çin kağanına itaat etmiş”¹⁴ derken T. Tekin “Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri Çin ünvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar”¹⁵

Bir evvelki cümlede *türk begler türk atın ıtı* KD-7 . 3 “Türk beyleri Türk adını bıraktı. Arkasından da *tabgaçgı begler tabgaç atın tutupan* ifadesinin geçtiğini görürüz. Bir iki ifade karşılaştırıldığında şüphesiz M. Erginin ifadesi doğru gibi geliyor. Ama bir önceki ifadede “Türk” kelimesi doğrudan “Türk” geçerken “Tabgaç” kelimesi “-gı” ekini almış ki bir yapım eki olarak manada bir değişmeye yol açmış olmalıdır. Bu durumda ikinci şıktaki Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri –ve hatta- Çinleşmiş olan Türk beyleri diye yorumlamak belki daha uygun olacaktır.

Burada adı geçen 50 yıllık devre tarihi kayıtlara göre de Türklerin Çin'e tabi olduğu devredir.

“630 Türkler için yas yılıdır. Doğu devleti Çinin sinsice isyanları, tahrik eden siyaseti sonucunda zaafa uğramakla kalmadı gittikçe kuvvetlenen Tang sülalesinin idaresine tabi oldu. Tang Yabgu da bu sırada vefat edince Batı devleti ikiye bölündü. 5 Nuse-pi boyu batı ve 5 Tulu boyu doğuyu teşkil etti. Uygur ve Çin kuvvetleri bazı parçaları koparınca 659'da tek mil Batı Türk devleti Çin'e boyun eğdi. Türk toprağının Turan kısmı biraz sonra Arap muhitine, Tien-şan ve Altay ötesi bölgedekiler Çin İmparatoruna hizmet ettiler. Onun hesabına savaştılar. Elli yıl boyunca doğu ve batıdaki ülkeleri fethettiler. Onun hesabına savaştılar. Elli yıl

¹⁴ Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵ Talât Tekin, *a.g.e.*, s. 11.

boyunca doğu ve batıdaki ülkeleri fethettiler. (Yazıtlar).¹⁶ elig yıl işig küçüg birmiş KD-8 . 2 “elli yıl işi gücü vermiş.”

Tarihî kayıtlarda yine başarısız başkaldırı olayı da şöyle geçer: “Türk istiklâl savaşı başarısız ayaklanmalardan sonra ancak 682'de hedefine ulaşmıştır. Başbuğ Tümen neslinden gelen Kutlug olup çetin savaşımlardan sonra Doğu Türk halklarının büyük bir kısmını tekrar hür devlet içinde bütünleştirmiştir. Kutlugun hükümdarlık ünvanı Elteriş (II toplayıcı) yaptığı hizmeti aksettirir”.¹⁷

Nitekim yazıtlarda bu bölüm *yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş . . . (üze kök tengri türk iduk yiri subı ança itmiş türk bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tigin kangum iltiriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç* KD-10 . 1, 7 “Düşman olup kendisini tekrar tertip ve düzene sokamadığı için yine teslim olmuş, üstte Türk Tanrısı kutsal yer suyu (melekleri) şöyle demiş: Türk milleti yok olmasın, millet olsun diye babam İteriş Kağanı, annem İlbilge kadını Tanrı Tepesine tutup çıkarmış tabi.”

Türklerde il toplamak aynı zamanda devlet kurmak manasına da geldiğine göre¹⁸ İteriş Kağan tekrar devleti kurmuş olmalıdır.

Diğer bir tarihi kaynakta da bu gerçeği şöyle görürüz: “Tai-tsungun kendisi Türklerin Gök Kağan ilan ettiği 630 senesi Doğu Göktürk istiklâlinin sonu kabul edilmiştir. Hakanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağılıyor, Göktürk prensleri etrafında kuvvet toparlayabilecek kimseler olmadıklarından herkes başının çaresine bakıyor bazı gruplar Çin'e sığınıyordu. Gerçi başta aşina silsilesinden kağanlar vardı fakat bunlar artık Çin sarayının emrinde oraya sadakat ziyaretleri yapan hediyeler, sunan imparatorlardan türlü ünvanlar alan birer kukla idiler. Göktürklerin acıklı durumunu Çin sarayındaki imparatorlardan anlamak mümkündür.

.....

Fakat 680'e kadar geçen 50 yıl süresince Türk milleti kendini unutmadı, dilini, örf ve âdetlerini korudu.

.....

Tang İmparatorunun saray muhafız kıtasında vazife gören Göktürk prensi (savaş meydanında vurularak ölen Hakan Yehu'nun küçük oğlu) Kür-şad (Çince

¹⁶ Rasonyi Lazslo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971 s. 96-97.

¹⁷ Rasonyi Lazslo, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁸ Rasonyi Lazslo, *a.g.e.*, s. 98.

Kie-şe) Türk devletini ihya etmek için otuz dokuz arkadaşı ile gizli bir cemiyet kurmuş ve önce bazı geceler tek başına şehirde dolaşan imparator Tai-tsung'u yakalamaya karar vermişti. Fakat plânın uygulanacağı gece ansızın patlayan fırtına yüzünden imparator saraydan çıkmadı. Kararın geciktirilmesini sakıncalı gören Kür-şad ve arkadaşları bu defa doğruca saraya yürüdüler. Kırk Türk sarayı ele geçirip başkente hakim olmayı düşünüyorlardı. Yüzlerce muhafız telef edildi ise de dışardan sevk edilen ordu ile başa çıkamadı. Şehir yakınındaki Wei Irmağına doğru çekilen Kür-şad ve arkadaşları yakalanarak öldürüldüler (639).¹⁹

Bu durumda “tabgaçgı beyler” ifadesini “Çinlileşmiş olan (Türk) beyler” şeklinde düşünebiliriz. Her iki şekilde de bir partisip grubu sıfat tamlaması ile karşı karşıya kalırız.

Ç. -i GERUNDIUM (ZARF-FİİL) ALARAK SIFATLAŞAN KELİMELERLE YAPILAN SIFAT TAMLAMALARI

Bu bölüme konu olan kelime *biriki*dir. Bu kelime üzerinde T. Tekinin görüşü şöyledir: “bir(i)ki “and” yani “ve” olarak açıklanan bu kelimeyi (1968:231,515), “birleşik, müttehit” anlamında bir sıfat saymak doğru olacaktır. Kelime “birki” şeklinde de okunabilir. Eski (bir-i-k-) “birleşmek, bir araya gelmek” fiilinden i- zarf-fiil eki ile türemiş olan bu kelime Türk dil ve lehçelerinde birge (Yak. birge) “birlikte, beraber” anlamında yaşamaktadır.²⁰

biriki oğuşum KG-1 . 3 “birleşik boyum”

biriki bodun KD-27 . 4; BD-22 . 5 “birleşik, birlik halindeki millet”

D. -kı, -ki EKLERİYLE YAPILAN SIFAT TAMLAMALARI

içreki bodun KG-2 . 5 “(onun) içindeki millet”

içreki bedizçi (g) KG-12 . 1 “maiyetindeki nakkaş(ı)”

biriyeki bodun KG-10 . 3 “güneydeki millet”

kuryakı// yıryakı//öngreki bodun TG-10 . 3, 4 “batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet”

yantaki tu(g) TK-2 . 2, 3 “yandaki tepe(yi)”

anda berüki// suk başlıg sogdak bodun TG-2 . 1,2 “ondan berideki Suk başlı Soğdak milleti”

tört bulungdaki bodun (ug) KD-2 . 1; 29 . 5, 6; BD-2 . 4 “dört yandaki milleti(i)”

Sonuç olarak hangi sıfatların nasıl bir ağırlıkta kullanıldığına bir göz atarsak karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu *a.g.e.*, s. 101-102.

²⁰ Talât Tekin, *a.g.e.*, s. 63.

Ortak isimlerle yapılan sıfat tamlamaları	108 tane
Partisiplerle yapılan sıfat tamlamaları	50 tane
İyelikli isimlerle yapılan sıfat tamlamaları	39 tane
“bu” ile yapılan işaret sıfatı tamlamaları	9 tane
“ol” ile yapılan işaret sıfatı tamlamaları	29 tane
Asıl sayı sıfatları ile yapılan tamlamalar	59 tane
Kelime grubu şeklinde bulunan sayı sıfatları ile yapılan tamlamalar	26 tane
Sıra sayı sıfatları ile yapılan sıfat tamlamaları	8 tane
Soru sıfatları ile yapılan sıfat tamlamaları	4 tane
Belirsizlik sıfatları ile yapılan sıfat tamlamaları	25 tane
-gı eki alarak sıfatlaşan isimlerle kurulan sıfat tamlamaları	2 tane
-i gerundium (zarf-fiil) alarak sıfatlaşan kelimelerle yapılan sıfat tamlamaları	2 tane
-kı, -ki ekli kelimelerle yapılan sıfat tamlamaları	9 tane
Toplam	370 tane

Yapılan işlemlerden anlaşıldığı gibi 370 tane sıfat tamlaması bulunmasından Köktürk anıtlarında nitelemeye, sarahate ne kadar önem verildiğini hemen anlayabiliriz.

-gı, -i, -kı, -ki eki almış sıfat durumunda olan kelimeleri niteleme sıfatları içinde de verebilirdik ama metne ait bir özelliği olması bakımından ayrı sınıflandırmaya tabi tuttuk.

Ayrıca sıfat tamlamalarında bir isim birkaç sıfat tarafından nitelendirilmişse her sıfat arasına // işareti koyarak tamlamaları daha açık hale getirmeye çalıştık.